

2. Лапкін А.В. Кримінальне переслідування – перспективна функція прокуратури / А.В. Лапкін // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 1. – С. 52–58.
3. Бабкова В.М. Проблеми здійснення прокурором наглядових повноважень у формі процесуального керівництва під час проведення досудового розслідування / В.М. Бабкова // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 71–73.
4. Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. – Заголовок з екрана.
5. Звіт про роботу прокурора за 9 місяців 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. – Заголовок з екрана.
6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. – Заголовок з екрана.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. – Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – 768 с.
8. Ляш А.О. Закриття кримінального провадження за новим КПК України: деякі питання / А.О. Ляш, С.М. Благодир // Адвокат. – 2013. – № 1. – С. 25–28.
9. Лапкін А.В. Закон України «Про прокуратуру». Науково-практичний коментар / А.В. Лапкін. – Х.: Право, 2015. – 680 с.

СЛЮСАРЧУК Х. Р.,
аспірант кафедри кримінального
процесу та криміналістики
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 343.14

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРМІНІВ «СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ» ТА «СТАНДАРТИ ПЕРЕКОНАННЯ»

Статтю присвячено визначенню правової природи стандартів доказування в кримінальному провадженні та дослідженню понять «стандарти доказування» й «стандарти переконання». Також проведено науковий аналіз суті та значення понять «доказування» й «переконування» в змісті поняття «стандарти доказування (переконання)».

Ключові слова: стандарти доказування, переконання, тягар доказування та переконання.

Статья посвящена определению правовой природы стандартов доказывания в уголовном производстве и исследованию понятий «стандарты доказывания» и «стандарты убеждения». Также проведен научный анализ сути и значения понятий «доказывание» и «убеждение» в смысле понятия «стандарты доказывания (убеждения)».

Ключевые слова: стандарты доказывания, убеждение, бремя доказывания и убеждения.

The article is devoted to the definition of the legal nature of the standard of proof in criminal proceedings and investigation of the concepts of “standards of proof” and “standards of persuasion”. Also conducted a scientific analysis of the essence and meaning of “proof” and “persuasion” in the sense of the concept of “standards of proof (persuasion)”.

Key words: *standards of proof, persuasion, burden of proof and persuasion.*

Вступ. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України в 2012 р. [1] (далі – КПК України) наукова спільнота все частіше зосереджує свою увагу навколо питань, пов’язаних із визначенням суті, правової природи, видів і можливості використання стандартів доказування в кримінальному провадженні. Ця «активізація» наукового інтересу навколо відповідної проблематики пов’язана з відносною «новизною» такої теоретичної конструкції, як стандарти доказування в кримінальному провадженні, для вітчизняної науки кримінального процесу та правозастосування загалом.

Певні спроби дослідження окремих аспектів стандартів доказування в кримінальному провадженні можемо знайти в працях таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як В.П. Гмирко, В.М. Іщенко, К.Б. Калиновський, Л.М. Лобойко, Б.П. Ратушна, Г.М. Резнік, І.А. Тітко, М.Є. Шумило та інші.

Однак усе частіше в науковій літературі замість або поруч із поняттям «стандарти доказування» використовується поняття «стандарти переконання». У зв’язку з такою доктринальною практикою виникають певні запитання: як співвідносяться відповідні поняття? Чи вони є тотожними? Якщо ні, то в чому полягає їх відмінність? Пошуку відповідей саме на подібні питання присвячено нашу публікацію.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні суті та значення (ролі) понять «доказування» й «переконання» в змісті такої теоретичної конструкції, як «стандарти доказування» в кримінальному провадженні, крізь призму виконання сторонами кримінального провадження тягаря «доказування», «підтвердження» та «переконання».

Результати дослідження. У науковій літературі зазначається, що стандарти доказування є показником виконання стороною кримінального провадження тягаря (обов’язку)¹ доказування [3, с. 164; 4, с. 246; 5, с. 304]. Однак на підставі аналізу наукової літератури та законодавства іноземних держав, зокрема США й Великобританії, варто зазначити, що в англосаксонській системі права стандарти доказування є показником виконання не лише тягаря доказування в кримінальному провадженні.

Це зумовлюється тим, що в науці відповідної системи права, окрім «тягаря доказування» (burden of proof), виокремлюються також «тягар підтвердження» (burden of going forward)² і «тягар переконання»³ (burden of persuasion).

¹ Серед науковців не склалася єдина думка щодо співвідношення понять «тягар» та «обов’язок» доказування. Так, на думку В.В. Вапнярчука, юридичний обов’язок і тягар доказування є самостійними правовими явищами. Відмінність між ними полягає в тому, що тягар доказування забезпечується не заходами відповідальності, а переважно тим інтересом, який переслідується сторонами в кримінальному процесі. Інтерес, а не примус є рушійною силою під час реалізації тягаря доказування [2, с. 148]. В.В. Вапнярчук вважає, що тягар доказування в кримінальному провадженні – це правове явище, сутність якого полягає в обумовленій інтересом процесуальній необхідності певного суб’єкта доказування відстояти свою правову позицію шляхом вчинення дій, спрямованих на формування доказової основи та її обґрунтування позитивними й об’єктивно досяжними твердженнями [2, с. 149]. Науковець також запропонував більш просте розуміння сутності тягаря доказування, а саме як сукупності правил розподілення між учасниками процесу їх зобов’язань щодо обґрунтування наявності тих чи інших обставин. Однак, не заглиблюючись у «витоки» наукової дискусії щодо поняття «тягар доказування» (оскільки це питання не є предметом нашого дослідження), варто зазначити, що тягар доказування буде обов’язком доказування щодо сторони обвинувачення з огляду на існування принципу забезпечення доведеності вини особи, законодавчо визначених завдань кримінального провадження та кола повноважень сторони обвинувачення в кримінальному провадженні. Крім цього, сам В.В. Вапнярчук зазначає, що тягар доказування – це розподіл зобов’язань між учасниками процесу. Тому тут і далі поняття «тягар доказування» й «обов’язок доказування» вживатимуться як синонімічні, тотожні.

Тягар доказування в кримінальному провадженні цих держав передбачає, що сторона обвинувачення несе тягар доведення вини обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, він визначається як тягар відповідної сторони кримінального провадження встановити кінцеву, остаточну істину у відповідному питанні сукупністю доказів, що вимагається законом. Цей тягар протягом усього кримінального провадження лежить на стороні обвинувачення та ніколи не може перекладатись на сторону захисту. Американський дослідник Дж.К. Клоттер зазначає: «Тягар доказування «наголошує» скоріше на кінцевому результаті здійснення кримінального провадження, ніж на окремих питаннях, які виникають у межах його здійснення» [7, с. 28].

Однак під час кримінального провадження на сторону захисту може покладатись обов'язок надати достатню сукупність доказів на підтвердження конкретного факту, а саме «тих окремих питань, які виникають під час кримінального провадження». Наприклад, якщо обвинувачений стверджує про алібі, наполягає на наявності в нього психічного розладу під час вчинення кримінального правопорушення або вчинення його в стані неосудності, то в такому випадку, враховуючи беззаперечний факт існування презумпції невинуватості та усвідомлюючи те, що обвинувачений не несе жодних процесуальних обов'язків щодо підтвердження своєї невинуватості чи спростування своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення, сторона захисту все-таки буде «зобов'язана» певною мірою надати достовірні докази на підтвердження свого «захисту». Це зумовлюється необхідністю для сторони захисту встановити ті обставини, невстановлення яких може спричинити для обвинуваченого негативні наслідки (наприклад, прийняття певного процесуального рішення не на його користь) [7, с. 29].

У такому контексті можна погодитись із відомим російським науковцем В.А. Новицьким, який, запропонувавши загальнотеоретичне визначення поняття «доказування», зазначив, що під ним варто розуміти судовий (і досудовий, якщо це передбачено законом) спосіб захисту правової позиції суб'єкта процесуального доказування [8]. Таким чином, будь-яке твердження, висловлене стороною захисту на захист своєї правової позиції, має підтверджуватись відповідними доказами. Тому в американській системі права визначено, що виконання стороною обвинувачення своїх процесуальних обов'язків (повноважень), зокрема й встановлення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (обставин предмету доказування), – це тягар доказування, натомість захист обвинуваченим своєї правової позиції передбачає виконання тягаря «підтвердження». Цей тягар інколи визначають як «тягар доказів» [7, с. 29].

Зауважимо, що в національній доктрині кримінального процесу ці дві правові категорії рідко розмежовуються, натомість використовується лише одна – «тягар доказування», незважаючи на те, що «тягар підтвердження» фактично вперше знайшов нормативне закріплення в ч. 2 ст. 92 КПК України 2012 р. У відповідній нормі КПК України зазначається: «Обов'язок доказування належності й допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат та обставин, які характеризують обвинуваченого, покладаються на сторону, що їх подає» (виділено нами – С. Х.), тобто також на сторону захисту.

Цікавим вважаємо виокремлення в англосаксонській системі права, зокрема й у США, такої теоретичної категорії, як «тягар переконання» в кримінальному провадженні (виділено нами – С. Х.).

Тягар переконання покладається на сторони кримінального провадження та полягає в необхідності переконати суддю в правдивості висунутих версій кожної зі сторін та достовірності доказів, наданих на їх підтвердження. Дж.К. Клоттер зазначає: «Тягар переконання по-

² Дослівний переклад з англ. мови – тягар «іти вперед», «просуватися». Однак з огляду на зміст відповідного поняття вважаємо за доцільне позначити його як тягар «підтвердження».

³ В українській мові термін «переконання» розглядається в двох значеннях: 1) тверда впевненість; певність у чому-небудь; віра у щось; 2) змушувати кого-небудь повірити в щось, погодитись з ким-небудь або чим-небудь [6, с. 201]. У статті термін «переконання» розглядатиметься в другому, «динамічному», а не «статичному», значенні, а саме як певний процес і метод впливу. У такому розумінні синонімічним до поняття «переконання» буде поняття «переконування».

кладається на прокурора й захисника, які беруть участь у судовому розгляді кримінального провадження, та особливого значення набуває під час їхніх заключних промов перед судом присяжних, у яких кожний із них намагається переконати кожного присяжного в тому, що саме його версія «правди» є правильною» [7, с. 29].

Таким чином, англо-американська система права розмежовує поняття «доказувати» (доказування) та «переконувати» (переконування). Цей факт наштовхує на питання, чи можна «доказати» існування певного факту, проте не «переконати» особу в його існуванні. Вважаємо, що відповідь на це питання в країнах зі змагальною формою кримінального процесу є позитивною.

Не знайшовши визначення поняття «переконання» в законодавстві, звернемось до семантики відповідного слова. Так, «переконання» означає «доведення комусь правильності чогось» або «міцно усталено думка про щось; упевненість у чомусь; усталений погляд на щось» [9, с. 369; 10, с. 155]. У свою чергу поняття «переконувати», «переконати» розглядається як певний процес, метод психологічного впливу та спосіб спонукання до певної дії, «довести комусь що-небудь; змусити визнати щось»; поняття «переконатись» означає «дійти певного висновку, повірити в щось на підставі доказів, спостережень, роздумів тощо» [10, с. 156]. Натомість «доказувати» (доказування) тлумачиться як «підтверджувати істинність, правильність чого-небудь фактами, незаперечними доводами» [11, с. 350].

В.Т. Нор зазначає, що під переконанням варто розуміти процес схилення кого-небудь (у тому числі й самого себе) до певного погляду чи діяння; результат цього процесу, тобто конкретну думку; ставлення людини до своїх знань, дій, тобто стан упевненості, переконливості [12, с. 103]. Учений вказує: «Внутрішнє переконання – це не лише результат оцінки доказів, тобто ті висновки, яких доходять слідчий чи суд під час дослідження обставин справи, а й процес формування свідомості, переконаності (виділено нами – С. Х.) слідчого або судді щодо наявності чи відсутності події злочину, вини особи чи інших фактів» [12, с. 103].

Саме на «процес формування переконаності» впливає «тягар переконання» в кримінальному провадженні. У свою чергу В.П. Гмирко визначив «переконання» як *психологічний засіб діяльності доказування* в кримінальному процесі та як об'єктивно наявний, суто індивідуальний, суб'єктивний, неконтрольований психологічний атрибут людини (виділено нами – С. Х.) [13, с. 92–93].

Крім цього, розглядаючи внутрішнє переконання як один з основних складових елементів кримінально-процесуального принципу вільної оцінки доказів, М.М. Михеєнко зазначив, що внутрішнє переконання необхідно розглядати насамперед як самостійну правову кримінально-процесуальну категорію [14, с. 144]. На думку науковця, важливе значення для розкриття суті внутрішнього переконання мають його *психологічний* і *гносеологічний* аспекти (виділено нами – С. Х.) [14, с. 125, 146, 151]. М.М. Михеєнко стверджує: «У психологічному аспекті внутрішнє переконання можна розглядати в динаміці (як процес його формування) і в статично (як результат). У процесі його формування створюється власна думка, долаються й усуваються сумніви, невпевненість. У гносеологічному аспекті внутрішнє переконання – це *знання* (виділено нами – С. Х.) як про окремі фактичні обставини кримінального провадження, так і про їх сукупність, що становить предмет доказування в кримінальному провадженні та висновки в ньому» [14, с. 146]. Таким чином, з позиції гносеологічного аспекту внутрішнього переконання особа може «отримати», «набути» знання (інформацію) про обставини кримінального провадження, однак «повірити», «упевнитись» у відповідному знанні вона може лише під час виконання тягара переконання, який спрямовується на динамічний елемент психологічного аспекту внутрішнього переконання (процес його формування). Якщо розглядати ці два аспекти внутрішнього переконання як взаємопов'язані, проте взаємно недосяжні категорії (наприклад, за досягнення лише гносеологічного аспекту, без психологічного), то виходить, що в кримінальному провадженні все-таки можна «доказати» існування певного факту, однак не «переконати» особу в його існуванні.

Тому можна зробити висновок, що стандарти доказування є показником виконання не лише тягара доказування та підтвердження, а й тягара переконання. Показник виконання тя-

гаря доказування в кримінальному провадженні є елементом раціональності в змісті поняття «стандарти доказування», оскільки доказування завжди здійснює вплив на розум особи, тобто *зовнішній раціональний вплив* (виділено нами – С. Х.). Натомість показник виконання тягара переконання є елементом емпіричності, оскільки «переконання» є зверненням до почуттів, емоцій, волі й досвіду людини, здійснюючи *внутрішній почуттєво-вольовий вплив* на свідомість особи (виділено нами – С. Х.). Крім цього, якщо тягар доказування та тягар підтвердження спрямовуються здебільшого на визначення допустимості й належності доказів, то тягар переконання спрямовується на «переконання» в їх достовірності. Саме тому в науковій літературі стандарти доказування визначаються як необхідний рівень переконання, необхідного для прийняття процесуального рішення не на користь підозрюваного, обвинуваченого [15, с. 223].

Незважаючи на те, що тягар переконання у вітчизняній науці кримінального процесу не виокремлюється, на законодавчому рівні він існує, хоч і в іншому вигляді, ніж у країнах зі змагальною формою кримінального процесу.

Відтак приклади «натяків» на тягар переконання в кримінальному провадженні можемо знайти в положеннях Конституції України та КПК України. Зокрема, у п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України зазначено, що однією з основних засад судочинства в Україні є змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів та в доведенні перед судом їх *переконливості* (виділено нами – С. Х.) [16]. У свою чергу ст. 364 КПК України передбачає, що в судових дебатах по чергово виступають із промовама учасники судового провадження [1]. Кожен із відповідних учасників обґрунтовує в промові свою правову позицію, тобто фактично переконує суддю в тому, що саме його версія «правди» є правильною.

Таким чином, стандарти доказування спрямовуються не лише на «доказовість», а й на «переконливість».

Беручи до уваги викладене, варто зазначити, що законодавча (нормативна) та доктринальна практика під час визначення поняття «стандарти доказування» частіше послуговується поняттями «переконання» й «переконаність», ніж поняттям «доказування».

Наприклад, звернемось до тексту проектів КПК України 2007 р. та 2008 р. Так, у проекті КПК України 2007 р., підготовленого робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, містилася ст. 110 «Стандарти доказування та правила допустимості під час застосування заходів процесуального примусу». Незважаючи на вживання поняття «стандарти доказування» в назві ст. 110 КПК України, розробники проекту в ч. 1 цієї норми закріпили поняття «стандарти переконання». Зокрема, зазначалося: «Заходи процесуального примусу, передбачені цим Кодексом, можуть застосовуватись, лише якщо державний обвинувач надасть слідчому судді чи суду докази, достатні для відповідного стандарту (доказування) переконання в існуванні обставин, які є суттєвими для прийняття судового рішення» [17, с. 30]. У проекті КПК України 2008 р. про стандарти «доказування» взагалі не згадувалось, натомість містилася ст. 87 «Стандарти переконання», у ч. 1 якої вказувалося: «Прийняття рішення судом у випадках, передбачених цим Кодексом, повинне ґрунтуватись на відповідних стандартах переконання» [18, с. 29]. Водночас у доповіді за 2007–2008 рр. на тему «Розвиток публічного права в Україні» зазначалося, що у відповідні роки відбувалося формування оновленого доказового права, складовими елементами якого мало стати встановлення стандартів переконання, необхідних для прийняття рішень різного правового характеру [19, с. 499]. Таким чином, «стандарти доказування» повністю трансформувались у «стандарти переконання».

У контексті викладеного необхідно зазначити, що В.П. Гмирко послуговується поняттям «стандарти *доказаності*» замість поняття «стандарти доказування». Науковець зазначає, що поняття «стандарти доказаності» синонімічне поняттю «стандарти переконаності», а доказаність обставин кримінального провадження, на його думку, варто визначити як позитивний результат оцінювання формованого чи сформованого процесуального знання про них відповідно до вимог певного нормативного стандарту доказаності [13, с. 160, 166]. У свою чергу Ю.Б. Пастернак переконує, що доказування має орієнтуватись насамперед на

забезпечення *доказаності* обставин, встановлення яких необхідне для правильного вирішення справи (виділено нами – С. Х.) [20, с. 279].

До речі, в Естонії поняття «доказаність» використовується не лише в науці. Зокрема, у ч. 2 ст. 60 Кримінально-процесуального кодексу Естонії вказано, що «доказаність» – це сформоване в судді в результаті доказування переконання в наявності або відсутності обставин предмета доказування [21]. У Кримінально-процесуальному кодексі Молдови в п. 35 ст. 6 закріплюється визначення поняття «переконливі докази», під яким розуміють докази в кримінальній справі, що впливають на її вирішення; натомість у п. 36 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу Молдови визначено поняття «корисні докази»: переконливі докази, зміст яких обумовлює їх необхідність для вирішення справи [22]. Таким чином, з огляду на відповідну практику можна зробити висновок, що не лише в науці, а й на законодавчому (нормативному) рівні розмежовуються поняття «доказування», «доказувати» та «переконання», «переконувати», «переконаність».

Висновки. На підставі системного аналізу наукової літератури та тлумачення нормативно-правових актів можемо зробити узагальнення, що такі стандарти доказування, як «поза розумним сумнівом», «обґрунтована підозра», «переконання за більшої вірогідності», «вагоме переконання», «достатні підстави вважати», «достатність доказів» тощо, за своєю *формою* є «стандартами *доказування*», а за змістом, за своєю *суттю* – «стандартами *переконання*» в кримінальному провадженні.

Крім цього, використання поняття «доказування» в змісті поняття «стандарти доказування», зокрема його законодавча інтерпретація, відповідно до якої доказування полягає в збиранні, перевірці та оцінці доказів із метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, не відповідає вимогам сьогодення, оскільки воно не охоплює всі наявні характеристики цієї теоретичної конструкції. Тому останнім часом дещо кращою постає наукова практика щодо використання таких понять, як «стандарти переконання» або «стандарти доказаності» в кримінальному провадженні.

Принагідно варто зауважити, що стандарти доказування не є «чисто» юридичною категорією, оскільки вона не лише є наповненою «доказовим», тобто процесуальним, аспектом діяльності суб'єктів кримінального провадження, а й включає цілу низку інших аспектів: психологічний, морально-етичний, емоційний, вольовий, антропологічний тощо.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–13. – Ст. 88. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Вапнярчук В.В. Сутність категорії «тягар доказування» у кримінальному провадженні України / В.В. Вапнярчук // Вісник національної академії правових наук України. – 2014. – № 2(77). – С. 145–155.
3. Корневский Ю.В. Доказывание в уголовном процессе (закон, теория, практика) / Ю.В. Корневский // Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность / под ред. В.А. Власихина. – М. : Юристь, 2000. – 272 с.
4. Калиновский К.Б. Время доказывания в уголовном процессе: взаимосвязь стандарта доказанности с презумпциями и правовое взаимодействие участников правоотношений / К.Б. Калиновский // Правовые состояния и взаимодействия: историко-теоретический, отраслевой и межотраслевой анализ : матер. VII Междунар. науч.-теорет. конф. (г. Санкт-Петербург, 1–2 декабря 2006 г.) : в 2 ч. / под общ. ред. Р.А. Ромашова, Н.С. Нижник. – СПб. : Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2006. – Ч. 1. – С. 245–249.
5. Іщенко В.М. Перспективи формування стандартів доказування у сучасному кримінальному процесі України / В.М. Іщенко // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 302–307.
6. Переконання // Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 6. – 1975. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/perekonannja>.

7. Klotter J.C. Criminal evidence. Fourth edition (Justice administration legal series) / J.C. Klotter. – Anderson : Anderson Publishing Co., 1987. – 602 p.
8. Новицкий В.А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения : [монография] / В.А. Новицкий. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2002. – 584 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1169503&subID=100065774,100065776,100065778,100065790,100069414#text>.
9. Короткий тлумачний словник української мови : [близько 7 000 слів] / за ред. Д.Г. Гринчишина. – К. : ВЦ «Просвіта», 2004. – 608 с.
10. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головашук та ін. – К. : Наукова думка, 2001– . – Т. 2. – 2001. – 960 с.
11. Доказувати // Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2. – 1971. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://sum.in.ua/s/dokazuvaty>.
12. Нор В.Т. Проблеми теорії і практики судових доказів / В.Т. Нор. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1978. – 110 с.
13. Гмирко В.П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація : [монографія] / В.П. Гмирко. – Дніпропетровськ, 2010. – 314 с.
14. Михеєнко М.М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / М.М. Михеєнко. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.
15. Слюсарчук Х.Р. Стандарт доказування в кримінальному провадженні: яка його ідея? / Х.Р. Слюсарчук // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 3. – С. 219–223. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.pap.in.ua/3_2015/65.pdf.
16. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України (проект). – К. : Нац. комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2007. – 350 с.
18. Кримінальний процесуальний кодекс України (проект). – К. : Нац. комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2008. – 364 с.
19. Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2007–2008 рр.) / за заг. ред. Н.В. Александрової, І.Б. Коліушка. – К. : Конус-Ю, 2009. – 584 с.
20. Пастернак Ю.Б. Проблема істини в системі сучасного кримінального процесу / Ю.Б. Пастернак // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2009. – Вип. 49. – С. 274–280.
21. Уголовно-процесуальний кодекс Естонії : прийнят 12 марта 2003 г., вступил в законную силу 1 июля 2004 г. (в редакции от 1 мая 2015 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon24.ee/ugolovno-processualnyj-kodeks>.
22. Уголовно-процесуальний кодекс Республіки Молдова от 14 марта 2003 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3833.

